שנצרף קלות. בשלושת החדרים הנוספים היה הממצא הקיראמי דל ביותר — דבר המעיד על היעדר פעילות יומיומית בהם. במרחב האחורי (8.5 x 2.2 מ') התגלה ממצא קיראמי מועט, הכולל בין השאר גם מספר נרות.

חלק מהפתחים שנפתחו מהמרחב המרכזי לחדרים האחרים נסתמו במהלך השימוש באמצעות אבנים, ובהן שתי משקלות של בית בד. על פי הממצא הקיראמי — המאופיין במיגוון רב של טיפוסי קנקנים וקערות ובמספר קטן של סירי בישול וקדירות — תוארך השימוש במבנה לתקופת הברזל הב'. סימני פיח רבים שנמצאו על רצפת הבית וגושי פחם שנתגלו במרחב האחורי מעידים שהבית נהרס, כנראה, בשריפה.

המיתקנים החקלאיים החצובים בסלע כוללים שבעה בתי בד וארבע גיתות. בתי הבד כוללים משטח דריכה מעוגל, גומחת קורה חצובה מעל למשטח ובורות איגום. הגיתות כוללות — נוסף למשטחי דריכה ולבורות איסוף — גם גומחות חצובות לקורה. אלו שימשו, כנראה, במיתקנים לדריכת גפת הענבים, הרווחים באתרים מתקופת הברזל הב' במערב השומרון.

חורבת זיכרין – 1989–1987

משה פישר

בשנים 1989–1987 נערכו בחורבת זיכרין שלוש עונות חפירה נוספות (ר' **חדשות ארכיאולוגיות** פז), בניהולו של מ' פישר, מטעם האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל והמכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב. השתתפו ש' גבעון (עוזר ראשי), א' שושנר (רישום), י' וינברג (צילום), ב' קנדי וא' רוזנברגר (מדידות), א' קינדלר (ייעוץ נומיסמטי) ותלמידי החוג ללימודים קלאסיים באוניברסיטת תל אביב. סיוע הוגש על ידי מפעלי 'פיוניר' והקרן על שם קליינשטוב של החוג ללימודים קלאסיים, אוניברסיטת תל אביב. במקביל לחפירות, נערך סקר של מערכות הספקת המים לאתר על ידי צ' צוק.

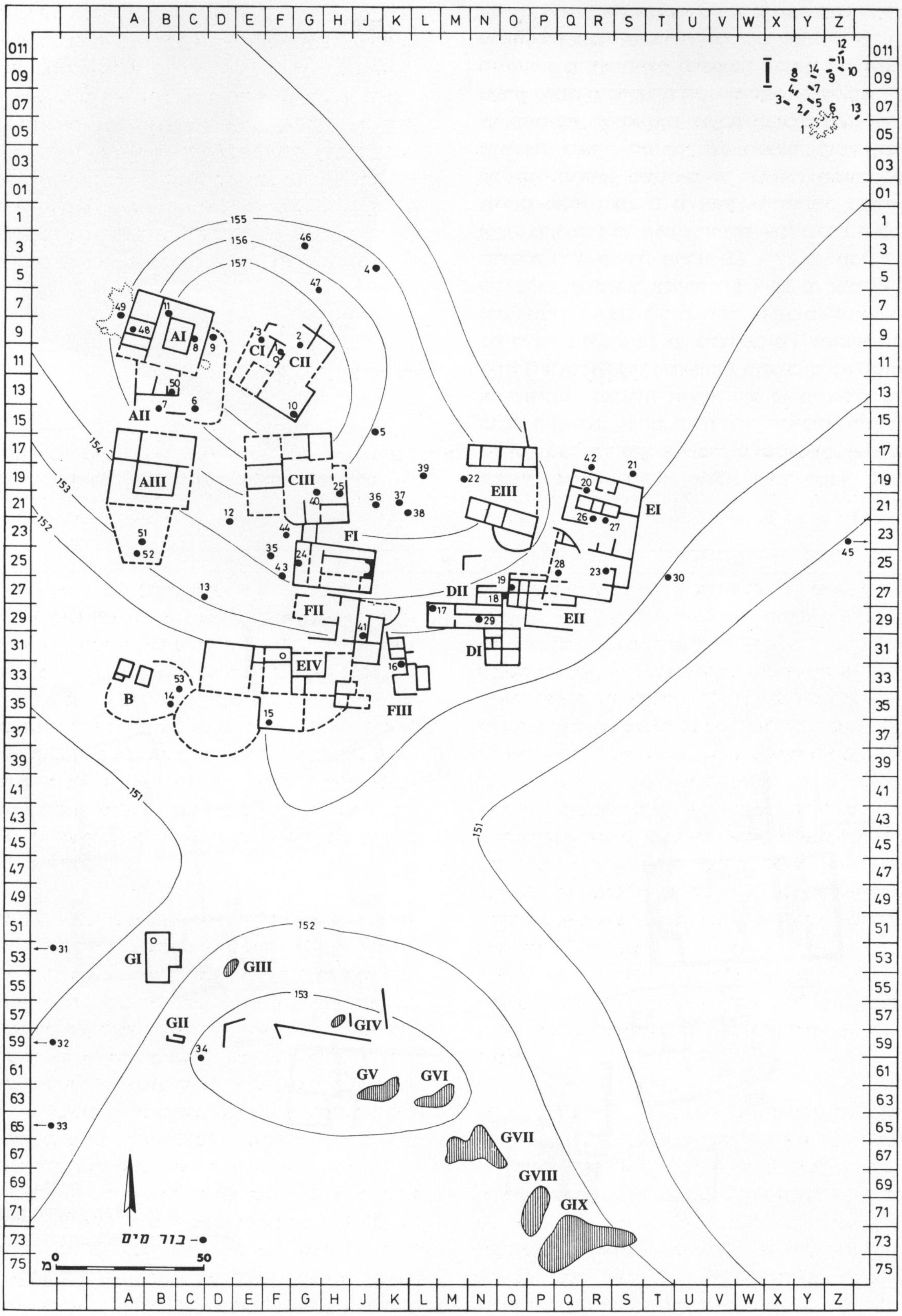
בשטח A (איור 48) נבדק שוב שטח המנזר (A/I; ר' **חדשות ארכיאולוגיות** פה). נתגלו פריטים אדריכליים, ובהם שרידי אומנות וכותרות אימפוסט, שאחת מהן נושאת צלב חרות. שברי כלי החרס והמטבעות שנתגלו ביסודות המבנה מעידים שהוקם בסוף המאה הד'–ראשית המאה הה' לסה"נ. בבור חצוב, המצוי מתחת לחדר המזרחי של המנזר, נמצאה כמות רבה של שברי כלי חרס מטיפוס 'רומי מאוחר' (Late Roman) ובהם תחתיות כלים המעוטרים בצלבים. כן נתגלה שבר קערה מטיפוס זה שקרקעיתה נושאת טביעת חותם בדמות אייל רץ (איור 49).

בשטח E (3 דונם; איור 50) נחשפו שלושה מכלולי בנייה, הקשורים לגת ולבית המגורים בשטח D (ר' **חדשות ארכיאולוגיות** פה). אלה הם מבני מגורים שהוקמו בתקופה הביזאנטית, והורחבו ושונו במהלך התקופה האיסלאמית הקדומה (המאות הז'–הח' לסה"נ). במכלול E/I נחשפו שלושה חדרים בנויים גזית (E/Ia) ולצידם חצר ובה שני בורות מים חצובים. בחדרים נמצאו כלי בזלת, מכתש אבן להפקה ביתית של שמן זית וכפית תמרוקים מברונזה. בתקופה האיסלאמית הקדומה הוקם קיר שהקיף את המבנה ואת החצרות והחדרים הסמוכים.

במכלול E/II נחשף בית מרחץ בתוך מבנה מגורים מהתקופה הביזאנטית. שרד ממנו הקלדריום (E/IIb), ובו עמודונים עשויים לבני חרס רבועות וצינורות חרס שהודבקו בטיח לקירות. החדר הסמוך (E/IIc), שרוצף בפסיפס, נקשר לקלדריום באמצעות פתח מקושת. ביסודות המבנה ובריבועים סמוכים נתגלתה קיראמיקה מהתקופה הרומית, וייתכן שתחילת הבנייה בשטח היתה בתקופה זו. בתקופה האיסלאמית הקדומה שולבו חדרי בית המרחץ במבנה שחדריו (חנויות?) נפתחו לעבר סמטה, שנמשכה בחלקו הדרומי של השטח. מן החדרים, שקורו בקמרונות שנשענו על אומנות פינתיות, ניתן היה לעבור לחצר שנחשפה מצפון לחדרים, ובה בור מים, שלצידו שקעים להנחת הכדים. בתקופה זו המשיך החדר המרוצף פסיפס (E/IIc) לשמש כמעבר בין שני חלקיו של מכלול E/II, בעוד הקלדריום (E/IIb) הפך לשמש כמטבח או כמחסן. נתגלו בו כלי חרס רבים מטיפוס ח' אל־מפג'ר, הכוללים הידרייה, פכים, צפחות, פכיות וקעריות (איור 51). כמו כן נמצא שבר נר נושא טביעה מהופכת של כתובת בכתב ערבי קדום, הפותחת בנוסח המוכר "הנר הזה יאיר" (איור 52).

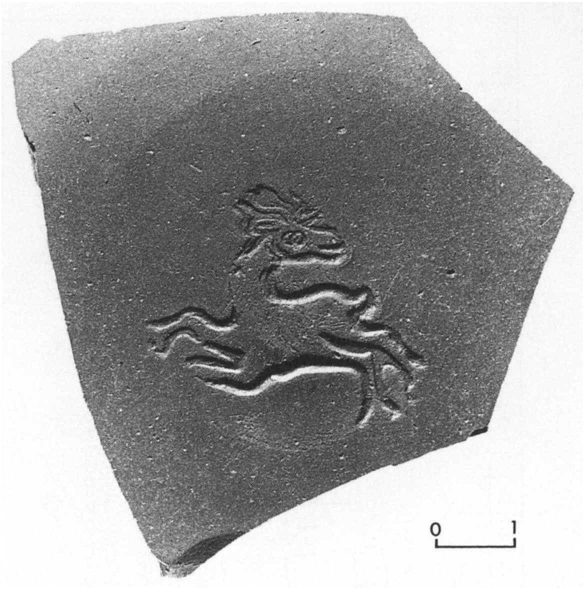
שלב הבנייה הביזאנטי במכלול E/III כולל שורת חדרים, שמדרום לה חצר ובה בור מים; בתקופה האיסלאמית הקדומה הוקמה מדרום לחצר שורת חדרים נוספת.

שטח F (איור 50). בתקופה האיסלאמית הקדומה נבנו בתוך הכנסייה (F/I) ובצמוד לקירה הצפוני, חדרי מגורים ומחסנים, בהם נעשה שימוש משני באבנים ובפריטים אדריכליים מן הכנסייה. בבדיקות שנערכו בבית המרחץ (F/III) זוהו שני שלבי בנייה עיקריים בתקופה הביזאנטית. בשלב השני נערכו שינויים בפריג'ידריום ובטפידריום; מפלסיהם הורמו וחלקו הצפוני של הטפידריום רוצף פסיפס, בדומה לפריג'ידריום ולאפודיטריום.

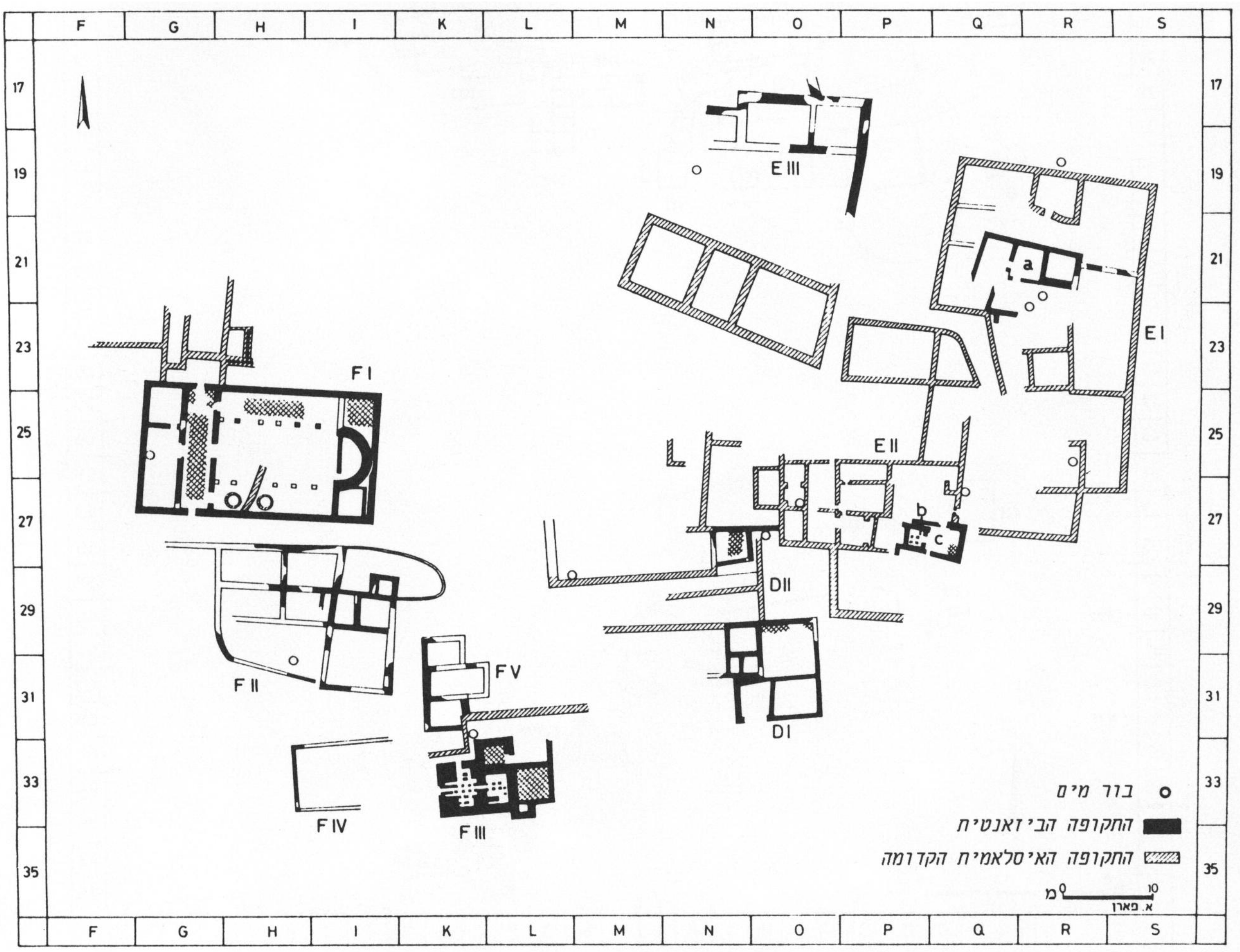

48. חורבת זיכרין – מפת שטחי החפירה.

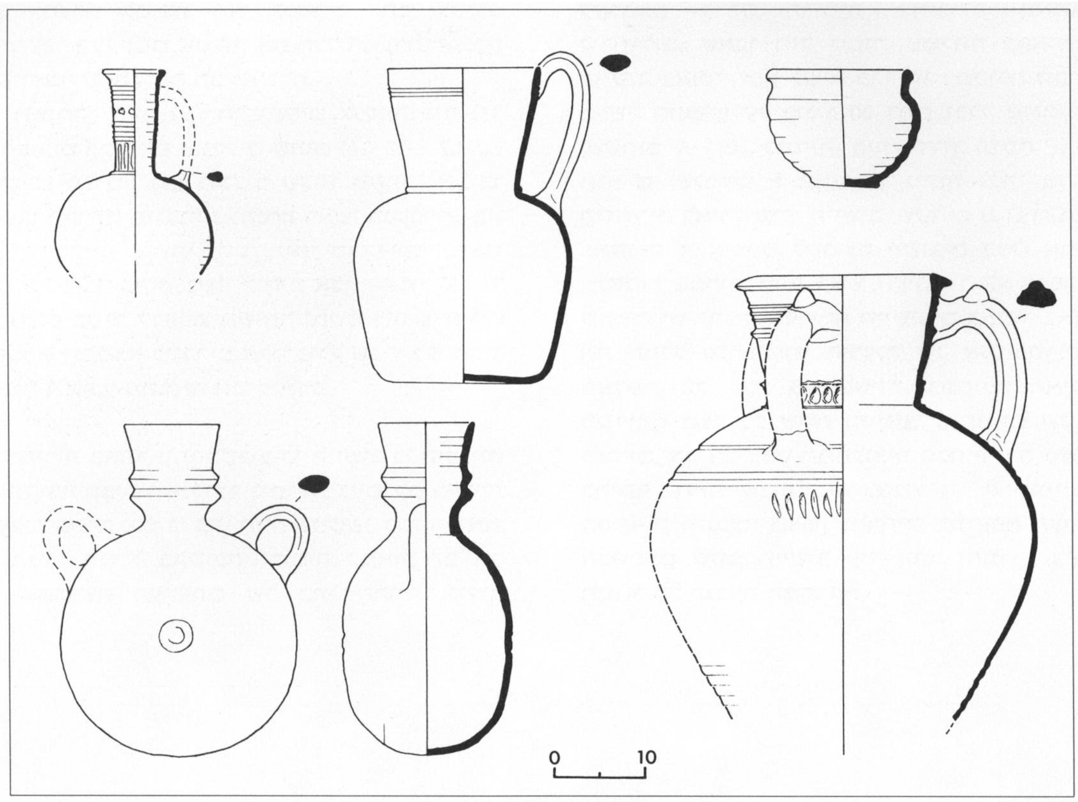
בשטח I (איור 48), הנמצא כ־100 מ' מצפון־מזרח ליישוב, נחשף אחד מבתי הקברות הגדולים ששימשו את תושבי המקום בימי הבית שני ובתקופה הביזאנטית. נמצאו בו מערת כוכים מימי הבית השני ומספר רב של קברי שוחה מן התקופה הביזאנטית. מערת הכוכים (I/1; איור 53), שנחצבה במורד המזרחי של הגבעה, דומה למערות שנסקרו ונחשפו בשטחים A ו־G. אל המערה מוביל מדרום מבוא חצוב (1 מ' אורך), המסתיים בפתח קטן (כ־0.5 מ' רוחב). מן הפתח יורדות שתי מדריגות למערה, הכוללת חדר קבורה מרכזי (2.1 x 2.7 מ', גובה 1.7 מ'), שברצפתו חצוב בור עמידה (1.3 x 1.8 מ', עומק 0.4 מ'), ובקירותיו — 13 כוכים. רוב הכוכים זהים כמעט במידותיהם (0.5 x 2.0 מ', גובה 0.6 מ'), להוציא הכוכים בקיר הדרומי (0.9 ו־1.5 מ' אורך), שחציבתם לא הסתיימה, או ששימשו למטרות אחרות. על פי ממצאים שנתגלו בבור העמידה, ובהם נרות מן הטיפוס ההירודיאני והרומי בעל הדיסקוס, שברי גלוסקמאות, שברים של בקבוקי זכוכית וחפצי מתכת, ניתן לקבוע את זמן

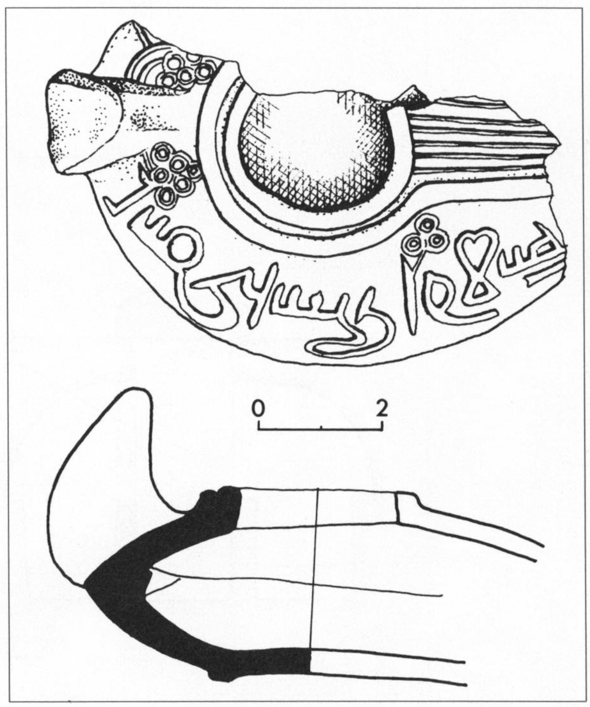
49. חורבת זיכרין – שטח A: קערה נושאת טביעת חותם.

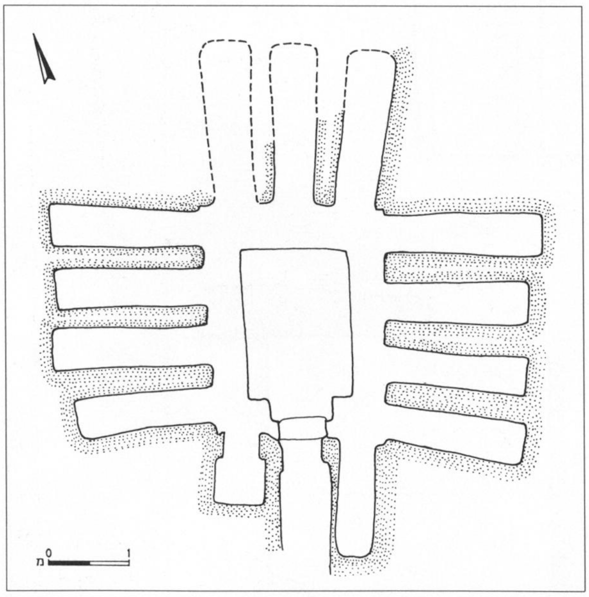
50. חורבת זיכרין – תוכנית שטחים D, E ו־F.

.51 חורבת זיכרין – שטח E: כלי חרס מטיפוס ח' אל־מפג'ר.

.52 חורבת זיכרין – שטח E: שבר נר נושא כתובת.

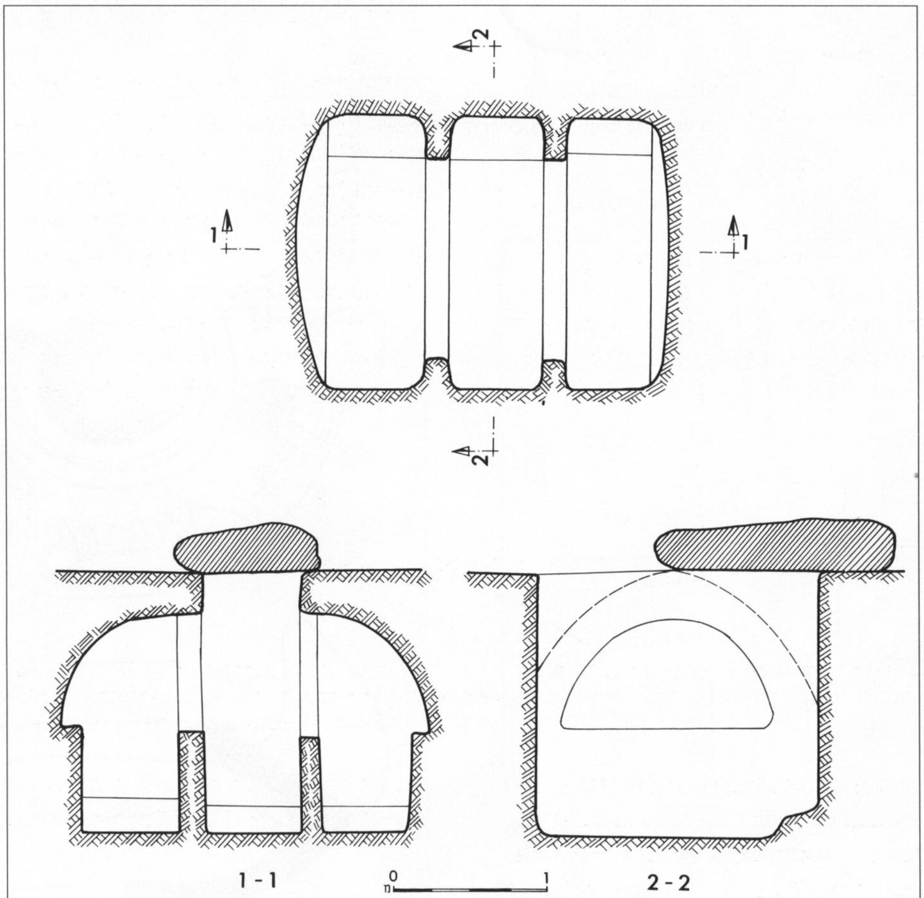

.53 חורבת זיכרין – מערת קבורה (I/1).

השימוש במערה למאות הא׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ. במפלסי העפר העליונים שמלאו את חלל המערה התגלה ממצא קיראמי מהתקופה הביזאנטית.

קברי השוחה (איור 54), המיוחסים למאות הד׳–הז׳ לסה״נ, חצובים בכיוונים ובגדלים שונים (0.6–0.7 x 1.7–2.0 מ׳, עומק 1.7–2.0 מ׳). הם כוללים שלוש שקתות (1.2 מ׳ עומק), שבהן כריות מוגבהות להנחת ראשי הנקברים. בין השוקת המרכזית לשתי השקתות הצדדיות נחצבו מקמרים. כל קבר כוסה בשני לוחות אבן; האחד (1.5 מ׳ אורך) הודבק בטיח לדפנות השוחה והשני (0.8 מ׳ אורך) ניתן להסרה. הממצא בקברים אלה כולל שברי כלי חרס, כלי זכוכית ומטבע מהמאה הב׳ לסה״נ.

בתום החפירות באתר ניתן לקבוע כי היישוב בו התקיים משלהי תקופת הבית השני ועד לימי הביניים. עם ראשית ההתיישבות באתר נבנו בו בתי חווה שניטשו, ככל הנראה, במהלך המרד הגדול. בתקופה הרומית, במאות הב׳–הג׳ לסה״נ, התחדשה פעילותם של בתי החווה הודות לקרבתם לדרך הרומית שהובילה מאנטיפטרוס לירושלים, שאבן מיל ממנה נתגלתה בפאתי האתר. היישוב באתר הגיע לשיא פריחתו בתקופה הביזאנטית, כאשר התפרש על פני כ־30 דונם וכלל מנזר ואכסניה (שטחים A ו־C), כנסייה, בית מרחץ (שטח F), שכונות מגורים (שטחים F ו־E), וכן גיתות ובתי בד גדולים הסדורים לאורך שולי היישוב (שטחים B, D ו־G). היישוב בתקופה זו אופייני לקבוצת יישובים בעלי אופי דומה שנסקרו בתחום מפת ראש העין, אך לא נחפרו באופן שיטתי. יש להניח שפריחת היישובים באיזור באה למלא את החלל שנוצר עם חורבנה של אנטיפטרוס ברעש האדמה של שנת 363 לסה״נ. בתקופה האיסלאמית הקדומה נוצל כל שטח היישוב להקמתם של מכלולי מגורים, אך בתקופה הממלוכית חלה ירידה משמעותית בהיקף ההתיישבות, שהצטמצמה לתחומי המנזר, הכנסייה והגבעה הצפון־מזרחית. בתקופה העות׳מאנית הצטמצם שטח היישוב עוד יותר והתרכז בין שרידי המנזר על הגבעה המרכזית.

54. חורבת זיכרין – שטח I: קבר שוחה.

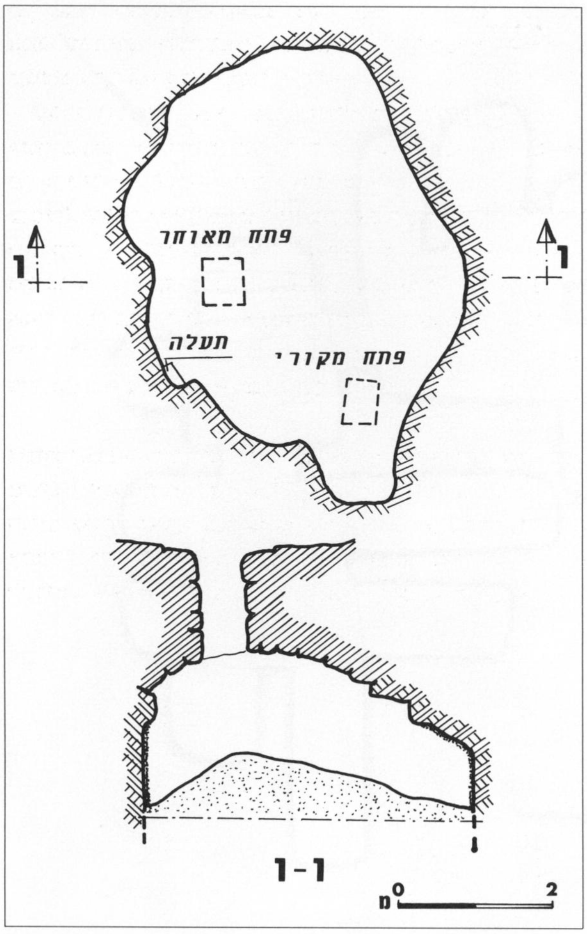
סקר בורות מים

צביקה צוק

במקביל לחפירות בחורבת זכרין, נערך בחודשים מרץ ומאי 1985, אפריל 1988 ויולי 1989 סקר של בורות המים באתר. בסקר, שנוהל על ידי צ׳ צוק מטעם המרכז לחקר מפעלי מים קדומים, השתתפו ד׳ ארצי, ר׳ ארצי, נ׳ געש, ר׳ דגן, ג׳ קדם וא׳ קרמן.

באתר נמנו 53 בורות מים (איור 48), מתוכם נבדקו ונמדדו 30. מבדיקת מיקום הבורות, הממצא בהם, הטיח, והחרסים השקועים בטיח, התברר כי 24 מתוכם הם מהתקופה הביזאנטית, שניים מאוחרים לתקופה הביזאנטית ואחד הינו מן התקופה העות׳מאנית. בחמישה מהבורות הביזאנטיים זוהה שימוש קדום יותר ובארבעה זוהה שימוש מאוחר יותר. לחמישה מהבורות שנבדקו צורת פעמון, ארבעה מהם עגולים, לשניים צורת פעמון כפול, לאחד צורה פעמונית עגולה, לאחד צורה אגסית (איור 55) ואחד סגלגל. כמו כן נבדקו שישה בורות מרובעים עם פינות מעוגלות, ארבעה בורות מלבניים, מהם שניים עם קימרון חביתי, ובור דמוי האות H. אחדים מהבורות מהווים חלק ממיתקנים או ממכלולים של מבני ציבור בתוך היישוב: בית בד, בתי המרחץ, מכלול המנזר והכנסייה.

נפח הבורות נע בין 6.6 מ״ק ל־237.4 מ״ק, ובממוצע — 46.5 מ״ק. על פי כמות המשקעים הממוצעת באתר, שהוא 500 מ״מ בשנה, ובהנחה שרק מחצית משטח האתר מתנקז לבורות, ורק מחצית מכמות המשקעים ניתנת לאגירה בבורות, יש להעריך את כמות המים שניתן לאגור בשנה בשטח האתר ב־3750 מ״ק. מאחר שנחפרו כ־70% משטח האתר, ובהנחה שהבורות שנתגלו בשטח זה מהווים אף הם כ־70% מכלל הבורות ביישוב, נראה כי קיימת התאמה בין הנפח הכולל של הבורות באתר ובין כמות המים המירבית אותה ניתן היה לנתב לבורות אלה.

55. חורבת זיכרין - בור מים: תוכנית וחתך.

על פי הנחת החופר התגוררו באתר כ־400 נפש; לפיכך עמדו לרשות כל תושב 9.4 מ״ק לשנה, שהיא כמות רבה ביותר.

יפו – אבו כביר

יוסף לוי

בחודש ינואר 1991 נערכה חפירת הצלה במערכת קבורה באבו כביר שביפו (נ״צ 128400/161724), שנחשפה בעקבות עבודות חפירה במקום (ר׳ **חדשות ארכיאולוגיות** מח-מט:59). בחפירה, שנוהלה מטעם רשות העתיקות על ידי י׳ לוי, השתתפו א׳ האג׳יאן (מדידות), א׳ זהבי, א׳ טישלר, א׳ קנדל, ד׳ דנינו, ח׳ הרצוג, ח׳ טויל וי׳ פיש. סיוע הוגש על ידי עיריית תל אביב.

מערכת הקבורה, המיוחסת לתקופה הביזאנטית, שייכת לבית הקברות היהודי באבו כביר, שחלקים ממנו נחשפו בעבר.

אל מערכת הקבורה (איור 56), החצובה בקפידה בסלע הכורכר, מוליך מבוא מדורג המסתיים בחצר. במרכז שתיים מדפנות החצר קרועים פתחים מלבניים לאולמות קבורה; הפתחים נמצאו חסומים בלוחות מלבניים מאבן חוף. בקיר הנותר, הצפון־מזרחי, נחצב פתח המוליך לאולם שחציבתו לא הושלמה, ככל הנראה בשל פגיעה במערה שכנה. באולם א (1.3 x 1.7 מ׳, גובה 1.6 מ׳), בו נחצבו שישה כוכים, נתגלה נקבר אחד (בכוך מס׳ 2).